

Շամիրամի Առասպելը

Գրեց Մանուկ Աբեղյան

Արարատ: Ամնագիր կրճատական, պատմական, բանասիրական և բարոյական գիտելիքաց

Էջմիածին 1901

Solar Anamnesis Edition
Attribution-ShareAlike 4.0 International

Աղբիւրը: — Շամիրամի և Արայ գեղեցկի մասին պատմելիս (Ա. ԺԵ.) Խորենացին աղբիւր չէ յիշում, ոչ Մար Աբաս և ոչ առասպել կամ երգ: Բայց, ինչպէս արդէն տեսելենք (Ը. գլ.), ուրիշ աեղից գիտենք, որ «ի Հայկայ մինչև ցԱրայն Գեղեցիկ, զոր սպանեալ կաթոտն Շամիրամ» (Ա. Ե.), ուստի և Արայի պատմութիւնն առնուած է Մար Աբասից: ԺԵ. գլխի մէջ ևս, ուր պատմուած է Շամիրամի կոտորելն իւր որդիներին, նորա կրիւք Ջրադաշտի հետ և փախուստը Հայաստան և նորա սպանուելն իւր որդի Նինուասից, աղբիւր չէ յիշուած: Բայց յաջորդ ԺԸ. գլխի մէջ յայտնում է, որ այդ պատմութիւնն առած է Մար Աբասից: Այդ գլխի վերնագիրն է. «Յաղագս թէ որպէս հաւաստի նախ լեալ պատերազմ նորա ի Հնդկս և զկնի մահուան (մահ) նորա ի Հայս.»² այսինքն թէ ինչպէս Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում հաւաստու առաջ է եղել և յետոյ (եղել է) նորա մահը Հայաստանում: Ապա գրում է մեր պատմագիրը. «Ունիմ ի մտի և զԿեփաղիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել. զի ասէ ի բազմաց (Տպ. ի բանից) այլոց՝ նախ յազագս ծննդեանն Շամիրամայ, եւ ապա զպարերազմն Շամիրամայ ընդ Ջրադաշտի, եւ գյաղթելն ասէ Շամիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն Հնդկաց: Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ որ ի Մարիբաս Կատինայն է քննութիւն քաղդէական մատենից քան զայսոսիկ [այսինքն Կեփաղիոնի պտամածը Շամիրամի մասին]. քանզի ոճով

¹Տես «ի բանսն՝ որ զեմանէ» խոսքի և «բանց» բառի բացատրութիւնը Բ. Գլ. 24: 1671 Ա. ձեռագիր. միւս Ա. ձեռագիրները «որպէս» բառը չունին. իսկ ԽԽ: 1665, 616 «մահուան» ձեռի փոխանակ ունին «մահ.» որ անշի ուղիղ է քերականորէն: Ըարմակութիւնն ևս առնում ենք Ռ: 1671 ձեռագրից, որին համեմատ են միւս Ա. ձեռագիրները չիչին տարբերութիւններով: Տպագիրն աղաստուած է, չունենաշով Շամիրամի պատերազմը Ջրադաշտի հետ և սորան յաղթելը:

իմն ասէ [Մար Աբաս] և զպատճառս պատերազմին [Ջրադաշտի հետ, որի հետևանքն եղել է Շամիրամի մահը Հայաստանում] յայտնէ. իսկ առ այսօրիս և առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ ասորին արդարացուցանեն. աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ» և այլն:

Խորենացին Կեփաղիոնի մասին և նորա գրածը Շամիրամի համար առնում է, հաստաա կարելի է ասել, Եւսեբիոսի քրոնիկոնից, թէպէտ և վերջինիս անունը չէ տալիս:² Այստեղ իրօք որ առանց «ոճի» և առանց «պատճառները» յայտնելու բերած է Շամիրամի ծննունդն, նորա պատերազմը Ջրադաշտ մոզի հետ և յաղթելը, ապա Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և փախչելը. նորա սպանելն իւր որդիներին և իւր սպանուելն Նինուասից: Մար Աբասի մէջ այս ամենը, թէպէտև Կեփաղիոնից տարբեր, բայց ոճով և պատճառաբանուած է պատմուած եղել (Ա. Ժէ.), ուստի և Խորենացին, Հնդկաց հետ պատերազմը հաւաստի համարելով *առաջ* եղած է դնում, և մնացածն առնում է Մար Աբասից:

Այսպէս Խորենացին Շամիրամի պատմութիւնն առնում է Մար Աբասից: Բայց նա Մար Աբասի պատմածը Շամիրամի մահուան մասին

²«Կեփաղիոնի վիպագրի՝ վասն ասորեստանեաց թագաւորութեանն» «Ապա ի նոյն յարեալ՝ ասէ [Կեփաղիոն] և զծնունդն Շամիրամայ. եւ զգարաւըշտ մոց (ի) արքայի Բակտրացոց զպատերազմն և զպարտութեանն ի Շամիրամայ. և զան թագաւորութեանն Նինայ անս ծր. և զվախեանս նորա: Յետ որոյ թագաւորեալ Շամիրամայ ամ պարիսպ Բաքեղոնի գայն ձեռ օրինակի, որպէս և թագմաց իսկ ասացեալ է, կռուեալ և զծնունի և էրդոտայ, և այլոց՝ որ յետ նոցա: Ապա և զգորածողոմն շինեշ Շամիրամայ ի վերայ հնդկաց աշխարհին վիպագրն, և զպարտութիւն նորա և զվախուստ. և թէ զհանդ ինքնին զիւր որդիան կռտորեաց, և ինքն ի Նինայ որդոյն իւրոյ սպանաւ:» Եւսեբի Կեսարացոյ ժամանակագրաց, Կեննրիկ 1818 եր. 90 հտն.

հաստատելու համար յիշում է թէ Շամիրամի մասին առասպելներ եղել են հայոց մէջ: Դժբախտաբար նա շատ բան չէ բերում այդ առասպելներից, այլ բաւականանում է Շամիրամի մահուան կամ վերջի մասին միայն յիշելով, որովհետև խնդիրն այն է, որ հաստատէ թէ Շամիրամը Ջրադաշտի հետ պատերազմի մէջ Հայաստան է փախած և այստեղ սպանուած, ինչպէս դնում է Մար Աբաս, հակառակ Կեփաղիոնի, որ նորան Հնդկաց պատերազմի մէջ փախած է դնում և այդ պատերազմից յետոյ սպանուած: Այնուհետև ԺՁ. գլխի պատմութիւնը հորենացին այնպիսի դարձուածներով է պատմում, որոնցից պարզ երևում է դարձեալ, որ իւր ժամանակ աւանդութիւն եղել է հայոց մէջ թէ Վանայ հնութիւններն ու «ամբարտակ գետոյն» վերագրուած են եղել Շամիրամին: Այս գլուխը հորենացին, ինչպէս գիտենք, իւր լեզուով և իւր կողմից է պատմում, բայց ոճերի և դարձուածների համար օգտուում է դարձեալ Եսեբիոսի Քրոնիկոնից: Մենք այդ մասին կանգ առնել չենք ուզում, զի խնդիրն այն չէ թէ հորենացին ինչպիսի ոճաբանութիւն ունի. արդեօք նա իւր սեպհական բառերով ու դարձուածներով է նկարագրում որևէ բան, թէ այս կամ այն տեղից օգտուելով է անում իւր սեպհական նկարագիրը: Նկատենք միայն, որ այդ կողմից ոճի աղքատութիւնը յատուկ է հորենացուն: Նա յաճախ միշտ նոյն ձևով ուրիշներից օգտուելով է նկարագրում, ինչպէս Յովհաննէս կաթողիկոսը, երբ նա նոյն իսկ իւր ժամանակի անձերն ու դէպքերը նկարագրելիս օգտուում է հորենացու դարձուածներից: Բայց ոչ ոք կարող չէ ասել թէ որովհետև Յովհաննէս կաթողիկոսն, օրինակ, Աշոտ թագաւորին և նորա «յարդարած կարգերը» հորենացուց օգտուելով է նկարագրում, ուստի և նա սուտ է գրում և պատմութիւնը սարքում է: Դա ոճի առանձին յատկութիւն և աղքատութիւն է միայն: Այսպէս և հորենացին Վանայ նկարագրի մէջ ինչքան էլ Եսեբիոսից

կամ ուրիշներից օգտուած լինի, նորա նկարագրի հիմքը մնում է իբրև իրողութիւն. դա Վանի և նորա հնութիւնների նկարագիրն է, և թէ այդ հնութիւնների շինողը Խորենացու ժամանակ համարուել է Շամիրամ: Բայց մենք դառնանք մեր խնդրին:

Իշփար, Շամիրամ, Ասփղիկ (Անահիր): — Երբ մի անգամ ըստ Խորենացու վկայութեան Շամիրամի մասին առասպել եղել է Հայոց մէջ, ըստ ինքեան անհաւանական չէ, որ մի ժողովրդական գրոյց եղած լինի Շամիրամի և մի հայի, Արայի, յարաբերութեան համար: Թէպէտև Խորենացու աղբիւրը գրաւոր է, Մար Աբաս. բայց վերջինիս աղբիւրը կարող է ժողովրդական եղած լինել, ուստի և Շամիրամի և Արայի գրոյցը ժողովրդական ծագում ունենալ: Տեսնենք այդ գրոյցի բովանդակութիւնը, համեմատելով ուրիշ ազգերի մէջ եղած նոյն գրոյցի հետ: Բայց նախ Շամիրամի բնաւորութիւնը:

Շամիրամն ըստ հնոց դուստր է Ասորեստանցոց Միլփտտա դիցուիու կամ ասորական Դերկետոյի: Նա նոյն բնաւորութիւնն ունի ինչ որ իւր մայրը, սեմական ազգերի սիրոյ դիցուիին, Դերկետոյ կամ Աստարտէ (Atargatis), բաբելացոց և ասորեստանցոց Իշտարը:

Ասորեստանցոց մէջ այդ սիրոյ դիցուիին մի հզօր հրամանատար, մարտիկ աստուածուիի է, պատերազմի դիցուիին նետ-աղեղով գինուած, այրական ու պատերազմական բնաւորութեամբ, ճակատամարտի և որսի թագուիին: Բայց Իշտարը միանգամայն և փարթամ պտղաբերութեան, հեշտութեան և զգայական սիրոյ դիցուիին է: Նա կապուած է Արուսեակ մոլորակի հետ և նորա սիմբոլն է գիշերավարը (Արուսեակն արևը մտնելուց յետոյ): Փիւնիկէում և Ասորիքում այս սիրոյ դիցուիու նուիրական թռչունն էր աղաւնին: Նորա պաշտամունքը Բաբելացոց մէջ ցփի և անառակ էր. նոյնպէս բուն զգայական և անբարոյական էր ասորական Աստարտէի, ըստ

Կտեսիասի, Դերկետոյի պաշտամունքը: Նոյն բնաւորութիւնն ունի և փինիկական Աշտարուը որ պաշտում էր կանաչ բլուրների և սրբազան անտառների մէջ:⁴ Շատ տեղեր հին ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով բլուրներ: Այսպէս Ստրաբոնը գրում է Կապադովկիայի Դիանա քաղաքի համար. «Քաղաքն շինեալ է ի վերայ միոյ ի սարահարթ րարծրաւանդակաց անտրի, որ կոչին Շամիրամայ: «(Ստր. ժԲ. 2. 7): Պ. Գարագաշեանը բերելով այս հատուածն աւելացնում է. «Տիանայ, որպէս և գաւառն Տիանիտիս՝ կըլիշեցունեն զԱնահիտ... և էր արդարն, ըստ նմին Ստրաբոնի, ոչ կարի հեռի ի Տիանայ, անուանի մեհեանն Անահտայ Պերասիայ:» «Քայց քաղաք նուիրեալ բուն Անահտայ էր Ջեղա, յորմէ ասէ Ստրաբոն թէ էր ի վերայ բարծրաւանդակի որ կըկոչուէր Շամիրամայ:» «Ջեղա, ասէ Ստրաբոն, ունի մեհեան անուանի նուիրեալ Անահտայ, այն է դիցն զոր պաշտեն և Հայք:»⁵

Սեմական ազգերի սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքը Կիպրոսից կղզիների վրայով անցած էր և Կիւթերա և Սիկիլիա, ուր փինիկեան Աշտարտի անբարոյական պաշտամունքը խառնուած և միացած էր յունական Ափրոդիտէի պաշտամունքի հետ: Այս դիցունիին պաշտում էր և Հայոց մէջ: Մեր Աստղիկը, որ համապատասխան են դնում Ափրոդիտէին, համարում է ասորիներից փոխառութիւն: Նորա անունն իսկ՝ Աստղիկ, ըստ Հոֆմանի, թարգմանութիւն է ասորերէն Կաուկաբտա (kaukabta) բառի, որ նշանակում է աստղիկ, Արուսեակ (Venus) մոլորակը,⁶ մեր այժմեան ժողովրդական լոյս-աստղը: Սակայն ինչքան էլ Աստղիկը, որի պաշտամունքի մասին շատ տեղեկութիւն

⁴Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897, I. Եր. 190 հտ. 197 հտ. 225 հտ.

⁵Գարագաշեան, Քնն. սրտում, Հայոց Բ. Եր. 167 հտ.

⁶Gelzer Zur arm. Götterlehre, Եր. 123. 132.

չունինք, սեմականների սիրոյ դիցուիին լինի՝ մտած հայոց մէջ, հաւաստի յայտնի է, որ հնումը մեր Անահտի պաշտամունքը նոյն է եղել, ինչ որ սեմական սիրոյ դիցուիունը: Անահիտը, թէպէտև իրանական ծագում ունի, կրել է սեմական ազդեցութիւն: Ստրաբոնը գրում է թէ պարսից բոլոր աստուածները պաշտում են հայերը, մանաւանդ Անահտին, որին զանազան տեղերում և եկեղիքում մեհեաններ են կանգնած, և թէ նորան այր և կին գերիներ են նուիրում. և այնուիետև աւելացնում է. Մինչև ցայս վայր չիք տեղի զարմանալոյ. բայց դիցապաշառութիւն հայոց երթայ անգր ևս, զի սովորութիւն է առ նոսա արանց աւագաց ձօնել դիցն գոստերս իւրեանց կուսանս. այլ այսչէ ինչ արգել յետ տալոյ զանձինս ի պոռնկութիւն ի մեհեանսն Անահտայ զտանել արս որ ոչ խղճիցեն առնուլ զնոսա ի կնութիւն:՝ Անահտի այս պաշտամունքը կատարելապէս նոյն է, ինչ որ սեմական սիրոյ աստուածուիունը: Հայոց մէջ այս անառակ պաշտամունքը գտնելը շատ բնական է, երբ ինկատի ունենանք, որ Հայերը հարաւից և արևմուտքից ոչ միայն սահմանակից են եղել սեմական ազգերին, այլ և Հայաստանի հարաւային և արևմտեան կողմերի բնակիչները սկզբնապէս եղել են ասորիք և յետոյ են հայացած: Այսպէս Անահտի մեհեաններ եղել են եկեղիքում և Տարօնում, ուր, ըստ Ստրաբոնի, բնակիչներն առաջ եղել են ասորիներ: Տարօնի Աշտիշատում Անահտի հետ եղել է և Աստղիկի պաշտամունքը: Անահտի մի ուրիշ մեհեան եղել է Վանից հարաւ Անձնացեաց մէջ: Նոյն տեղերում Պաղատոյ լեռան գլխին նաև

¹Գարագաշեան, Քնն. պատմ. Հայոց Ա. եր. 267 հտ. Gelzer, Zur arm. Götteri, եր. 113.

Աստղղկի պաշտամունքը:⁶ Վանայ մօտ Արտամետում ևս Աստղղկի պաշտամունքը յայտնի է Թոմա Արծրունուց (եր. 53 հտ.): Այնուհետև Վան քաղաքը, առաջին անգամ Խորենացու մէջ, կոչւում է քաղաք Շամիրամայ. նոյնը յիշում է և Թոմա Արծրունին (եր. 63. 240. 252). բացի այդ սա յիշում է Ճուաշ գաւառում Շամիրամ բերդ (եր. 258 հտ. 281), ամբոցն Շամիրամ (եր. 270): Շամիրամ գիւղ այժմ Նէմրուֆ սարի ստորոտում յիշում է Սարգիսեանը իւր տեղագրութեանց մէջ (եր. 272):

Շամիրամի անունով այս տեղերի կոչումները հայոց մէջ Խորենացու ազդեցութեամբ մտած համարելու համար ոչ մի հիմք չունինք: Նոյն իսկ պ. Խալաթեանն, ինչքան էլ Շամիրամի մասին առասպելները Խորենացու սարքածն է համարում, ստիպուած է ասելու, որ Խորենացին Շամիրամի գրոյցների համար ընդհանրապէ. «իբրև ելակէտ ունի (Исходитъ) Հայաստանի տեղագրական անունները, որոնք կապուած են Ասորեստանի աշխարհակալ թագուհու անուան հետ Ուրիշ խօսքով, Խորենացու ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով տեղեր և Խորենացին այդ անուններից օգտուելով սարքել է Շամիրամի մասին գրոյցներ: Իսկ այդ տեղագրական անունները յիշուած են, գրում է պ. Խալաթեանը, «ըստ երևութին, միայն Ը.-Թ. դարից, այսինքն նոյն ժամանակից, երբ այդ միջոցին զօրացած Արծրունի իշխանների մէջ ձղտումն է առաջ գալիս Ս. Գրքի մի ակնարկութեան հիման վրայ՝ իրենց ցեղը հանել Ասորեստանի թագաւորներից:» Որքան հասկանում ենք պ. Խալաթեանին, նա ուղում է ասել, որ այդ տեղերի

⁶Մ. Խորենացու մատենագրութիւնը. եր. 294, 381. «Տունայ յայնմ տեղոյն ղեղս արտականս առ ի կատարել գաղձութիւնս արտից... առնայ ի յատուածոցն ծրարս թարախածորս ի պատիր արտիցն, որպես զծրարս կիպրիանոսի առ ի պատիր Յուստինեայ կոստին» (եր. 294):

անունները Շամիրամի անուանը կապել են շատ ուշ ժամանակում Արծրունի իշխանները: Սակայն պ. Խալաթեանը այդ ասում է լոկ խօսքով: Բայց, ինչքան էլ Արծրունիք իրենց հանէին Ասորեստանի թագաւորներից, ոչ մի հիմունք չունինք թէ նոքա իրենց նախնի համարած Սենեքերիմին, Սանասարին կամ Ադրամելիքին թողած՝ Շամիրամի անունով պիտի կոչէին իրենց Վանտոսպը: Եթէ Շամիրամի անունով տեղեր և բլուրներ եղել են հընումը շատ շատ կողմերում և նոյն իսկ Կապադովկիայում և Պոնաոսում, և եթէ սեմականների այդ սիրոյ դիցուիին ի թիւս այլոց պաշտուել է և հայոց մէջ, կարող են ի հնուց անտի եղած լինել Շամիրամի անունով կոչուած տեղերը Հայաստանի յատկապէս այն կողմերում, որոնց բնակիչները ասորիներ են եղել և սեմականներին սահմանակից: Միւս կողմից եթէ ըստ Խորենացու Արծրունիք և Աղձնեաց բղէշները իսկ ըստ Թոմա Արծրունու և Սասնոյ բնակիչները, իրենց սերած են համարում Ասորեստանցիներից, կարծում ենք, այդ ևս մի պատմական յիշողութիւն է միայն, քանի որ այդ կողմերի հայ բնակիչները ծագել են իրօք ասորիներից: Տեղական ժողովրդի մէջ եղել է այդ պատմական յիշողութիւնը, որ յետոյ կարող էր հեշտութեամբ կապուել Ս. Գրքի մէջ յիշուած Սենեքերիմի որդոց հետ: Սենեքերիմ և իւր որդիքը կարող են յետոյ Ս. Գրքից մտած լինել, բայց ոչ Ասորեստանցիների ծագման գրոյցը: Այդ գրոյցը հին պէտք է համարել, ինչպէս հին են նաև Շամիրամն ու իւր գրոյցները և ոչ սարքովի բան: Տեսնենք այդ գրոյցները:

Իշխարի ու Իզդուբարի եւ Շամիրամի ու Արայի առասպել լները:
— Ասորեստանցոց Իշտարը, որ չամուսնացած աստուածուհի է, իւր տարփանքի համար հոմանիներ է որոնում. բայց նա հեշտասէր կողմի հետ ունի և մի սոսկալի մահաբեր կողմ, որով նա իւր սիրականին մահացնում է և ապա վշտից հետևում է նորան մինչեւ Սանդարամետի

բանդը՝ իւր տարփածուին յարութիւն տալու համար: Իշտարի առասպելից յայտնի է Իզդուբարի նշանաւոր վէպը:

Հրաշալի գեղեցիկ դիւցազն է Իզդուբար, որին սիրում է Իշտարը: Դիցուիին ինքն իրեն առաջարկում է գեղեցիկ Իզդուբարին, մեծ պարգևներ և իշխանութիւն խոստանալով նորան, որ իւր կամքը կատարէ. բայց Իզդուբարը մերժում է նորա բոլոր առաջարկութիւնները: Այդ ժամանակ Իշտարը զայրանում է և սպանում Իզդուբարին: — Այսպէս սպանում է նա իւր մի ուրիշ տարփածուին ևս Տամմուզին (tammuz), որի մահը ողբում է նա յետոյ և Սանդարամետ է իջնում նորան յարութիւն տալու համար:⁹

Ասորեստանցոցու Բաբելացոց մէջ այս առասպելի պաշտամունքն ևս կար իւր արարողութիւններով: Նոյնը կար և ասորոց մէջ Աթարի (Athar) և Ատտեսի (Attes) համար իսկ Փիւնիկեցոց մէջ Աշտարտի պաշտամունքի հետ միացած էր նորա սիրական Ադոնիսի պաշտամունքը. Տիրոսում նոյն իսկ Ադոնիսի յարութեան տօն էին կատարում:

Արդ ինչ է մեր Շամիրամի և Արայի զըրոյցը: Ինչպէս «այրասիրտն այն և կաթոան Շամիրամ» նոյն է, ինչ որ իւր մայրը սեմականների սիրոյ աստուածուիին, մարտիկ և տարփագին դիցուիին Իշտար — Աստարտէ — Ատարդատիս կամ Դերկետոյ, նոյնպէս և մեր Շամիրամի և Արայի զրոյցը նոյն է, ինչ որ Իշտարի և Իզդուբարի այս վէպը: Համեմատութիւնը շատ պարզ է: Մեր Արան նոյնպէս գեղեցիկ է, ինչպէս Իզդուբար, Ադոնիս և ուրիշները: Ինչպէս Իշտարն Իզդուբարին, նոյնպէս և Շամիրամն Արային իշխանութեան խոստումներ է անում

⁹Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897. I. bp. 192, 216.

իւր կամքը կատարելու համար: Բայց Արան հաւանութիւն չէ տալիս, ինչպէս և Իզդուբարը: Իշտարը զայրանում և մահացնում է Իզդուբարին. այսպէս և Շամիրամ տիկինն «ի սաստիկ ցասման լեալ» գալիս կուում է Արայի դէմ. և Արան մեռնում է այդ սիրոյ պատճառով: Այնուհետև մեծ մայր Իշտարը սաստիկ ցաւում է և Սանդարամետ է իջնում իւր տարփածուին յարութիւն տալու համար: Նոյն յարութեան միջադէպը կայ և մեր առասպելի մէջ, միայն մեր հեթանոս հայերի հաւատալիքով պատմուած, և այս շատ բնական է: Խորենացու և Անանունի մէջ այդ յարութիւնը քրիստոնէական հայեացքով փոփոխութեան է ենթարկուած, որ նոյնպէս շատ բնական է:

Առլէգք եւ Արայի յարութիւնը: — Յայտնի է, որ մեր հեթանոս հայերն ունեցել են, ըստ Եզնիկի «ի շանէ ելեալ» Արալեգք կամ Առլեգք կոչուած ոգիներ, «աներևոյթ զօրութիւնք», որ պատերազմի մէջ ընկած վիրաւոր քաջերին կամ դիւցազներին լիզում և ողջացնում են: Այդ հաւատալիքը ինչպէս երևում է, շատ հին պիտի լինի, քանի որ Պլատոնի հասարակապետութեան մէջ բերուած *էր հայի* յարութիւն առնելը, թէպէտ և առանց Արալեգների, մեր այդ հաւատքի հետ նոյն ընդհանուր գծերն ունի: Այստեղ ևս էրը քաջասիրա է և սպանում է պատերազմի մէջ: Տասն օրից յետոյ, մինչ ուրիշների դիակները նեխած էին, Էրինը անխախտ և ամբողջ են գանում: Բերում են տում, և տասներկուերորդ օրը, երբ խարոյկի վրայ էր բարձրացած, կենդանանում է Էրը: Էմինն առաջին անգամ այս առասպելը համեմատութեան բերելով Արա գեղեցկի առասպելի հետ, աւելացնում է թէ Պլատոնի առասպելի իմաստը, «քաջք անկեալք ի պարերազմի» յառնեն, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ բուն հեթանոսական վարդապետութիւն նախնի Հայոց: Եւ նա

աշխատում է էր հայր նոյնացնել Արա Հայկադնի հետ:¹⁰ Այս հաւատն այնքան զօրեղ է եղել, որ նոյն իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ Դ. դարում, ըստ Փաւստոս Բիւզանդի (Ե. դպր. 19. 91.), չնայելով որ Մուշեղ Մամիկոնեանի գլուխը մարմնից կտրուած էր, բայց «ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա... իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա:» Այս պատճառով գլուխը կպցնում են մարմնին և դնում մի աշտարակի տանիքում, կարծելով թէ «վասն զի այր քաջ էր, Առլեղք իջանեն և յարուցանեն զդա:»

Այսպէս պատերազմի դաշտում իբրև քաջ ընկնում է և Արան. «գտանեն զԱրայն մեռեալ ի մէջ քաջամարտկացն, եւ հրամայէ ղընել զնա ի վերնաբանն ապարանից: Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ՝ քինախնգիր լինել մահուան Արայի, ասէ. *հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզու զվէրս նորա եւ վենդանասցի:*» Եւ Շամիրամն իրօք սպասում է, որ Արան պիտի կենդանանայ. «Միանգամայն եւ ակն ունէր դիպութեամբ վրիկութեան իւրոյ վենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ ի տոփական ցանկութենէն:» Քրիստոնեայ մատենագիրը, որ այդպիսի աստուածների զօրութեան չէր հաւատում, Շամիրամի ձգտումն՝ աստուածների ձեռով Արային կենդանացնելու բացատրում է «դիպութեամբ վիկութեան:» Միւս կողմից նա չէր կարող երբէք հաւատալ, որ աստուածները կամ Շամիրամ իւր կախարդութեամբ կենդանացրած լինին Արային. ուստի և պիտի գրէր թէ «Նեխեցաւ դի նորա, հրամայեաց ընկենուլ ի վիհ մեծ և ծածկել:» Այստեղ եթէ վերջացնէր, առասպելը թերի կըմնար, զի հայերը գրգռուած էին և նոքա հանդարտում են, երբ իմանում են, որ Արան յարութիւն է

¹⁰Վնսք Տոնն Հայաստ. եր. 146 նոսն.

առել. «Եւ այսպէս համբաւեալ զնմանէ ի վերայ երկրիս Հայոց. և հաւանեցուցեալ զամենեսեան դադարեցուցանէ զխազմս:» Ուստի և Արայի յարութիւն առնելու պատմութիւնը պէտք էր պահել, միայն մի ձևով բացատրած: Եւ նա բացատրած է շատ պարզ կերպով. «*Ձմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ ունելով ի ծածուկ, համբաւէ զնմանէ այսպէս. լիզեալ աստուածոցն զԱրա և կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են ի մէնջ և փառաւորեալք, իբրև հեշտացուցիչք և կամակատարք:»* Դարձեալ քրիստոնեայ մատենագրի համար մի յարմար առիթ էր այդ առասպելի մէջ բացատրելու նաև Առլեզների պաշտամունքի խարէական ծագումը. «*Կանդնէ և նոր իմն պատկեր յանուն դիւաց, և մեծապէս ղոհիւք պատուէ. ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս գորութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զԱրա:»* Այս գրուածքը մուփն է. «նոր իմն պատկեր» բառը կարելի է հասկանալ, թէ Շամիրամը նոր աստուածութիւն չէ հաստատում, այլ եղած աստուածների համար «մի նոր պատկեր, արձան» է կանգնում: Բայց կարելի է և այնպէս հասկանալ թէ նա նոր աստուածութիւն, Առլեզների պաշտամունքն է հաստատում: Այն ժամանակ այդ հակասում է նոյն իսկ առասպելի էութեանը, քանի որ հայոց մէջ այդ հաւատքի գոյութիւն ունենալն արդէն ենթադրում է, որ հայերը հաւատում են թէ Արան կարող է յարութիւն առնել և յարութիւն է առել: Հակասութիւնն իսկ ցոյց է տալիս, որ քրիստոնեայ մատենագրի կողմից է աւելացրած այդ: Այդ հատուածն Անանունի մէջ (Սէբէոս, եր. 6.) դտնումենք այսպէս. «Եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Շամիրամ,» որ դարձեալ մուփն է:

Ինչպէս էլ լինի, այդ գծերը պարզ կերպով քրիստոնեայ հեղինակից են մտած հին առասպելի մէջ, որ քրիստոնէական ձևով և հայեացքով է պատմուած: «Եթէ այդ և հեմերական յաւելումները դէն դնենք, դրում

է պ. Գելցերն այս առասպելի համար, կրմնայ միայն ասորական սիրոյ աստուածուհու և իւր տարփածուի առասպելը: Շամիրամի գրոյցի մէջ պահուած է Աստղկի առասպելը.» աւելացնում է նա:¹

Թէ Արան ժողովրդական գրոյցով յարութիւն է առել, այդ աեսնում ենք և Թոմա Արծրունու մէջ: Այստեղ (եր. 215) գտնում ենք մի այսպիսի աղճատուած կտոր: «Եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանաոսպ, ի տեղուջն արձանաշար քարակարկառ գոգաձև միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզուոյ գեաւոջն, որ զօրացն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Վերջին ընդգծած մասը աղաւազուած է: Այսքանը միայն հասկացում է աղճատուած ձևից թէ Շամիրամի մանուկներից ըսպանուածների վերքերի սպիանալու մի առասպել է դա: Բայց բնագիրը վերականգնելը շատ հեշտ է: Աղճատումը միայն տառերի՝ յ, ց, ե, ի և լն մէջ է: Պատկանեանն արդէն սկզբի երեք բառի համար իբրև ծանօթութիւն դրնում է. «թերևս՝ որ զԱրայն գեղեցիկ: (տես. նոր. Բուզ. յէջն 20): Այնուհետև «սպիանած» բառը շատ պարզաբար կամ աշխարհաբառի ձևով «սպիացած,» կամ աւելի «սպիանալ» պէտք է կարդայ: Անհասկանալի «վերայն» բառը «վիրացն» է, քանի որ վերքերը պէտք է սպիանան: Այսպէս բնագիրը կը ստանանք. «Ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն՝ ըսպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Մենք սպանելոցն, բառն ևս եզակի «սպանելոյն» դարձրինք (Հմմտ. Խորենացի. Ա. Ժե. մեռանի Արայ ի պատերազմին ի մանկանցն Շամիրամայ). մի անգամ որ «գարայն» դարձած է «գաւրացն,» ետևից պետի բերէր և «սպանելոցն» յոգնակի թիւր: Թովմայի այս կտորից իմանում ենք,

¹Zur armen. Götterlehre. bp. 132:

թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վերքերը սպիանում են, ուստի և Արան կենդանանում է, Լեզուոյ գիւղում:

Նոյն գրոյցը գտնում ենք և այսօր: Ներսէս Սարգիսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ գրում է նոյն գիւղի մասին. «Ջորմէ ասի յոմանց տեղի լինել անկմանն Արայի ի Շամիրամայ, որոյ զոմն ի համանեացն զԱրայ կարծեցուցեալ՝ լուր եհան եթէ դին լիգեալ ողջացուցեալ են. և յայնմանէ, ասեն, մնաց անուն գեղջն Լէզը:»¹² Ինչքան էլ Սարգիսեանը ժողովրդից է առնում, ինչպէս պարզ երևում է «ասի յոմանց,» «ասեն» բառերից, բայց նա ժողովրդականը հաւատարմութեամբ արձանագրել չէ կարողանում ընդ դժած տողերի մէջ: Նա ենթարկում է խորենացուն:¹³ Աւելի հաւատարմութեամբ գրի է առնում նոյն գրոյցը Սրուանձտեանը Գրոց Բրոցի մէջ (եր. 52): Լէզըը իւր անունով և հին պատմութեամբ յայտնի է. ուր Շամիրամի աստուածները մեր Արայ գեղեցկին մեռած մարմինը լգեր ու կենդանացուցեր են եղեր. և Արայլէզը անունով կուօք ու աստուած շինեցին պաշտեցին այն ժամանակ հայեր այս գեղի բարձր գագաթին վրայ, ուր այժմ

¹²Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ. 1864. եր 264.

¹³Հմմտ. Խորենացի Ա. ԺԵ. «Ձմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ... համբան զմանեայսպես, շիգբաչ աստուածոցն զԱրայ եւ կենդանացուցեալ:» Հմմտ. Անանուն (Մեքնոս եր. 5) «Ջարդարն զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող, և համբաւ նանն զԱրայի շիգուչ աստուածոցն եւ յարուցանել:»

Ամենափրկչի մատուռն է:¹

Այս պատմության էությունը, Լէզք գիւղի հետ կապուած այս առասպելը, թէ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վերջերն այդտեղ են սպիանում, Խորենացուց չէ ծագում ոչ Արծրունու և ոչ միւսների մէջ, գի ըստ Խորենացու նախ՝ Արան յարութիւն չէ առնում և ապա նա սպանում է Արայի դաշտումն, Այրարատում, և այնտեղ էլ Շամիրամը հրամայում է աստուածներին լիզել նորա վերջերը: Եւ երբ նա հաւատացնում է հայերին թէ Արան յարութիւն է առել, նոր գալիս է Վանայ կողմերը (Ա. Ժգ.):

Ասել թէ Արծրունին և Արուանծաեանն իրենցից ստեղծում են այդ գրոյցը, ելակէտ ունենալով միայն Լէզք անունը, այդ հեշտ պրծնելու մի միջոց է միայն: Եւ այդ հեշտ ու պատրաստ, միջոցն է բանեցնում պ. Խալաթեանը խեղճ Թովմա Արծրունու վերաբերմամբ ևս: Սորա պատմածները «Շամիրամի և Արայի, ինչպէս և մի քանի հայ նախարարների և թագաւորների մասին, ինչպէս են Հայկ, Տիգրան Ա., Վահագն, Երուանդ, Արտաշէս Բ. և ուրիշները, բնաւ պէտք չէ համարել, ինչպէս կարող է երևալ, Խորենացու բերած վիպական հատուածների վարիանտներ, և այս հիման վրայ այս վերջիններիս իսկութեան հոմար ապացոյցներ կազմել: Միանգամ ընդ միշտ պէտք է իմանալ, յարում է կարուկ կերպով պ. Խալաթեանը, որ Թոմասը իւր պատմութեան հին

¹Թէ ումից է առնում Արուանծաեանն այս գրոյցը՝ յայտնի չէ. երև աղբի ժողովրդական գրոյցները չեն ազդելը այն ժամանակ կարող երևք ենթադրել թէ նա Թ. Ածրունուց է առնում եւ թէ նորա մեռին եղեշն մի մտազիր, որի մեշ Արայի վերջերի սպիանալու կտորն աղճատուած չէ եղել: Դժուար է ենթադրել, որ Արուանծաեանց կը վերականգնէր այդ աղճատուած կտորը: Արուանծաեանի դիրքը տասն երեք տարի կազ է սրտաբանկուած քան Պասկաննայի՝ Թոմայի հրատարակութիւնը:

մասը գրելիս *սովորաբար* (այո՛ր, բայց միայն սովորաբար) կրկնում է *Խորենացու* ասածը, կամ թե՛ *մշակում է նորա գրածը ոչ առանց Ֆանտաստիկական յաելումների*, որոնց նպատակն է մեծացնել Արծրունիներին:» Եւ այդ ամենն այնքան ակնյայտնի է, աւելացնում է պ. Խալաթեանը, որ նոյն իսկ *Ժամանակի կորուստ է*» այդ քննելը:¹⁶ — Եւ այսպէս վերջացաւ. «սովորաբար» Խորենացի և «Ֆանտաստիկական յաելումներ» և «Ժամանակի կորուստ» այդ քննելը: Թ. Արծրունին էլ գըտաւ իւր դատաւճիռն ու գնահատութիւնը: Խորենացու մեղքը միշտ այն է, որ նա շատ բան պատմում է, որ իրենից առաջ ուրիշները չեն պատմել: Իսկ Թովմա Արծրունու մեղքն էլ այն է, որ նա Խորենացուց յետոյ է ապրել և Խորենացուց օդառել է, թէպէտ և կան բաներ, որ նորանից տարբեր է պատմում, ինչպէս այս Լեզուոյ գիւղի գրոյցը: Այդ գէպքում նա «Ֆանտաստիկական յաելումներ» է անում:

Բայց Թովմա Արծրունին, օրինակ, Տիգրանի և Արտաշէսի պատմութիւնն անելիս իբրև աղբիւր դնում է յոգնակի թուով. «Որպէս ցուցանեն *առաջինքն ի պատմագրաց* (եր. 36), «Որպէ բացայտյտեն *գիրք պատմագրացքն* (եր. 52): Այդ սուտ է դրում նա. միայն մի աղբիւր ունի, Խորենացի. մնացածը Ֆանտաստիկական յաելումներ են: Ուրիշ տեղ (եր. 44) նա գրում է. «Իսկ առ մեզ հասին գրոյցքս այս ըստ մնացորդաց *պատմագրացն առաջնոց*, ի Մամբրէէ վերծանողէ և ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ, և միւսումն Թէոդորոս Քերթող...:» Այստեղ էլ նա սուտ է գրում: Կամ երբ Հայկի և Բէլի պատերազմի մասին գրելիս աւելացնում է. «Ջոր (զԲէլ) *ոմանք ի պատմագրաց* ասեն փախստեամբ դարձեալ գնաց յԱսորեստան» (եր. 24), — այստեղ էլ նա «Ֆանտաստիկական յաելում» է անում, որովհետև Խորենացին

¹⁶Xanar. Arw. Zhocv. br. 151.

այսպիսի բան չէ յիշում: Կամ երբ Թոմա Արծրունու մէջ Հայկը Բէլին ասում է, «Շուն դու, և երամակ շանց՝ որ գկնի քո տողեալ սահին,» այստեղ էլ «Ֆանտաստիկական» յաւելում է անում, զի այդ չկայ հորենացու մէջ... բայց չէ՛, այդ «Ֆանտագիա» չէ, զի բարեբախտաբար մնացել է Անանումը (Սերէոս, եր. 4), որի մէջ կայ «Շուն ես դու և յերամակէ շանց՝ դու և ժողովուրդ քո:» — Այդպէս հեշտ կերպով կարելի չէ պրծնել մի պատմագրի համար, որ աղբիւրներ է յիշում, և որ ինքն իւր համար ասում է թէ ձեռնարկելով գրել «Որ ինչ իսկզբանց անտի շինութեանց աշխարհիս Հայոց ի Հայկայ աղեղնաւորէ և ի նորուն գարմից և ցկաթոտ և վավաշոտ Շամիրամն տիկին Ասորեստանեայց եւ ի նմանէ յայլս եւ յայլոց եւս յաւելո՞ւ ձեռակերպք եւ շինածք յիւրաքանչիւրոցն յերկրիս մերում եղեն՝ մեր առ ամենայնն անձամբ հասեալ եւ աչօք փեսեալ...» (եր. 293): Թոմա Արծրունին հորենացուց, անշուշտ, խիստ շատ է օղտում. բայց նա ունի և ուրիշ գրաւոր աղբիւրներ: Խնդիրը, հարկաւ, այն չէ, որ Թոմա Արծրունին ևս կարող է այս կամ այն բանն իրենից յարմարեցրած լինել, բայց ամեն ինչ, որով նա տարբերում է հորենացուց, նորա յարմարեցրածը համարել կարելի չէ: Այդպիսի յերիւրումները կամաց կամաց և բազմաթիւ մարդոց ձեռով են պատրաստում: Եւ երբ մենք ոչ մի փաստ չունինք այս կամ այն պատմութեան համար թէ Արծրունու իրեն սարքածն է, չենք էլ կարող նորա «Ֆանտաստիկական յաւելումը» համարել: Այսպէս և երբ նա պատմում է թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վերքերն ըսպիացած են Լեզուոյ գիւղում, — մենք իրաւունք չունինք ասելու թէ նորա աղբիւրը հորենացին և իւր «Ֆանտագիան» են: Նորա աղբիւրն այդտեղ ժողովրդական գրոյցն է: Մենք այդ կըտեսնենք ներքևում ևս: Այստեղ աւելորդ չի լինիլ մի երկու խօսքով կանգ առնենք պ. Խալաթեանի մի ուրիշ կարծիքի մասին ևս:

«Արայի գրոյցն արուեստական կերպով շինուած է մի ամբողջ շարք գրաւոր յիշատակարանների վրայ,» գրում է պ. Խալաթեանը (եր. 145): Եւ այդ «գրաւոր յիշատակարաններն» են, Դիողոր Սիկիլիացի, Աստուածաշունչ, Եզնիկ, Փաստոս, Կղեմէս Աղեքսանդրացի: Թէ Խորենացին կամ իւր աղբիւրը՝ Մար Աբաս Շամիրամի պատմութեան համար կարող էր օգտուել այս կամ այն գրաւոր յիշատակարաններից և օգտուած էլ է, այդ մի կողմն ենք թողնում: Բայց շատ զարմանալի է, որ այդ գրոյցը «սարքողը,» ըստ պ. Խալաթեանի, մի կտոր Դիողոր Սիկիլիացուց է առել, մի կտոր Աստուածաշնչից, մի կտոր Եզնիկից, մի կտոր Փաստոսից, մի ուրիշ կտոր էլ Կղեմէս Աղեքսանդրացուց, մի բառ էլ «Արա» (= գեղեցիկ) պարսկերէնից է առել, մնացածն էլ «իւր հարուստ երևակայութեամբ» լրացրել է, և կամ «բիբլիական — քրիստոնէական հայեացքներով» առաջնորդուած՝ Յովսէփ գեղեցկի պատմութեան ձևով «ողջախոհութեան զգացմունքից» Արային մերժել է տուել վաւաշ Շամիրամի սէրը¹⁴ (մի ողջախոհութիւն, որ հայերն անպատճառ բիբլիական քրիստոնէականից պիտի սովորէին), — և ահա դուրս է եկել մեր Շամիրամի և Արայ գեղեցկի առասպելը պատահաբար ճիշտ նոյնը, ինչ որ Շամիրամ — Իշտարի և իւր գեղեցիկ ու ողջախոհ սիրական Իզդուբարի առասպելն է, մի առասպել, որ սեպագրութեանց մէջ կարդացուած է: Պ. Խալաթեանի ճանապարհը շատ երկար ու պատահականութեամբ լի է: Կարծում ենք կարճ ու բնական ճանապարհն այն է, որ ասենք թէ քանի որ սեմականների սիրոյ վաւաշ, բուն զգայական դիցուհու պաշտամունքը մտած էր մեր մէջ, ուստի և այդ առասպելն ևս, որ նոյն դիցուհու առասպելն է, կարող էր դիցուհու պաշտամունքի հետ մտնել հայոց մէջ: Այս կասէր անշուշտ

¹⁴А Халат. Арм. Эпосъ. стр. 143 һուն.

պ. Խայաթեանն, եթէ այդ առասպելն ամենից առաջ յիշուած լինէր ուրիշ ամեն մի մատենագրի, օրինակ՝ Փաւստոսի, Եզնիկի մէջ, բացի Խորենացուց: Եւ Խորենացին մեղաւոր է, հարկաւ, որ ինքն է ամենից առաջ յիշում այդ: Բայց մենք դառնանք Վանայ Լէզք կամ, ըստ Թոմայի, Լեզուոյ գիւղին:

Լէզքի եւ Արուամեարի գրոյցները: — Արուանձտեանը վերևում յիշուած գրքի մէջ ասում է թէ Լէզք գիւղի բարձր գագա թի վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուոն է, «բեւեռագրով քարեր լեցուն են. և ձուլածոյ հին պղնձէ կենդանեաց փոքր արձաններ գըանուեցան մեր օրերը դեռ ևս քանի մի տարի առաջ:» Այս նկարագիրը ցոյց է տալիս, որ Լէզքը շատ հին ժամանակ արդէն, Արծրունուց և Խորենացուց շատ առաջ մի դեր է խաղացել: Դա հաւանօրէն եղել է կրօնական պաշտամունքի տեղ, որի հետքերը մինչև այժմ մնում են. «Այս Լէզք գիւղի մօտերը կայ մի թոնիրի ձևով *աղբիւրի փոսակ* կամ ջրհոր, որ *Սուրբ թոնիր* կը կոչեն, ուր յաճախ գնացողներ կան, շատերուն իբրև *ուխտապտեղի:*» Հեթանոսական պաշտամունքի մնացորդը լինելը շատ պարզ է: Բայց ինչ պաշտամունքի մնացորդ է այդ: Շամիրամի — Իշտարի — Աստղկի: Այս բացատրում է մեզ «Սուրբ թոնիր» հետ կապուած առասպելը, որ բերում է Արուանձտեանը: «Մի միտյն մէկ ձուկ կերևի այդ ջուրին մէջ. և որին որ երեւի, անոր բախտն ու ուխտը կը կատարուի: Դա կնկան կերպարանք ունի եղեր. և արծաթէ օղն ալ իւր քիթն անցուցած՝ կը տեսնուի տակաւին: *Երէցկին* է եղեր դա. *կին կարի գեղեցիկ*. երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կուզայ հաց կ'ուզէ, կուտայ: Կերակուր կուզէ, կուտայ: Գինի կ'ուզէ, կուտայ: Թշուառականը կը համարձակի *պագ* մի ուզելու, երէցկինը կը վարանի, բայց... *պագն ալ կուտայ:* Եւ յանկարծ նոյն վայրկենին երէցը ներս կը մտնէ. երէցկինը ամօթէն ու ահէն ինքզինքն կը ձգէ ի թոնիր կրակին

մէջ... կրակն ջուր դառնալով, ինքն ալ ձուկ, Աստուծոյ հրամանով յափտենական յիշատակ կրմնայ նոյն տեղ:»¹⁷

Այս գրոյցն ինքը պ. Խալաթեանը համարում է, նոյն իսկ իւր «Հայոց վէպի» մէջ, Շամիրամի առասպելի շրջանին պատկանող մի պատմուածք, որ «թերեւս ի հնուց անպի Հայաստան է մտած Ասորիքից և ժամանակի ընթացքում կորցրել է իւր արտաքին, հեթանոսական պարական, բայց ոչ ֆաբուլան: Այս գրոյցի հնագոյն ձևը բերած է Դիողոր Սիկիլիացին. Դա Դերկետոյ դիցուիու գրոյցն է, որ իւր դուստր Շամիրամի ծնուելուց յետոյ ձուկ է դառնում յանցաւոր սիրոյ համար:»¹⁸ Պ. Խալաթեանն այս մասին խօսած է իւր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ,¹⁹ որ ցաւ է ձեռի տակ չունինք: Մենք չենք յիշում թէ այս տեղ նա ինչպէս է հաստատում իւր այդ կարծիքը, բայց մենք այդ ճիշտ ենք համարում:

Շամիրամի մայրը Դերկետոն (Atargatis) ջրի աստուածուիւի է: Նորա սրբազան կենդանիքն են Փիւնիկիայում և Ասորիքում աղանին և ձուկը: Ասկաղոնում, ուր նորա պատկերը ձկան մարմնով էր հանած, նորա տաճարը շինուած էր ձկնահարուստ մի լճի մօտ: Նորա տօնի օրերը ջուր էին բերում նոբա տաճարը և սրսկում: Այս ամենը յիշեցնում է մեր Վարդավառին, որ Անահտի կամ Աստղկի տօնն է համարում, ջուր սրսկելը և աղանի բաց թողնելը, մի սովորութիւն, որից երևում է, որ մեզնում ևս այդ աստուածուիուն նուիրական եղած են աղանին և ջուրը: Պ. Խալաթեանը կարծում է թէ Լէզքի այդ առասպելը կորցրել է իւր հեթանոսական պարագան: Բայց այդ ճիշտ չէ: Սուրբ թոնրի, ջրի ու ձկան պաշտամունքն իսկապէս հեթանոսական է և ոչինչ չունի

¹⁷Արտանմտեան, Գրոց Բրոց, էր. 53. Այս առասպելի վարիանտը, ոչ տեղի հետ վիտպում, Տ. Նաւասարդեանի Հայ ժող. հեցեաքներում, է. գիրք. էր. 39.

¹⁸Նաւաթ. Արմ. Յոսոթ., էր. 150.

¹⁹Օчерки народн. арм. сказок, Москва, 1885.

քրիստոնէութեան հետ:²⁰ Այս պաշտամունքը հարկաւ նոր չէ և գալիս է շատ հին հեթանոսական ժամանակներից. նոր չէ և այդ Սուրբ թոնրի հետ կապուած առասպելը, որ սիրոյ աստուածուհու այս պաշտամունքի հետ ի հնուցանտի մտած պիտի լինի Հայոց մէջ, իսկապէս ոչ թէ մտած, այլ հայացած ասորիները պահած են այդ կաղմերում:

Ինչ է եզրակացութիւնը: Այսօր Վանայ նոյն Լէզք գիւղի մօտ, ուր ըստ Արծրունու սպիանում են Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վէրքերը, գտնում ենք սեմականների սիրոյ դիցուհու և հեթանոսական պաշտամունքը. և որ գլխաւորն է, այդ պաշտամունքի տեղի հետ կապուած է, թէպէտ և առանց Շամիրամ անուան, մի գրոյց, որ քըննութիւնը ցոյց է տալիս թէ նոյն սիրոյ աստուածուհունն է: Այսօրուայ այդ գրոյցն ու պաշտամունքը չկան Խորենացու և Արծրունու մէջ և չեն էլ կարող սոցանից անցած լինել ժողովրդին: Դա հնութեան մնացորդ է: Եւ երբ այսօր Խորենացուց անկախ գտնում ենք սեմական սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքն ու առասպելը Վանայ մօտ Լէզք գիւղում, միթէ դա ապացոյց չէ, որ այդ տեղը հնումը նուիրական է եղել Շամիրամին: Եւ միթէ այսօրուայ այդ պաշտամունքն ու գրոյցը, որ շինծու չեն, չեն վկայում, որ նոյն տեղում կամ Վանայ մօտիկ ուրիշ անդերում արդարև եղել են Շամիրամի վերաբերեալ ուրիշ գրոյցներ ևս: Եւ եղել են այդ գրոյցները ու կան ցայժմ, որոնցից մէկն է Արծրունու գրածը, այսինքն Արայ գեղեցկի սպանուելը Շամիրամի մանուկներից և նորա յարութիւն առնելը. մի ուրիշն է Շամիրամի մահուան մասին

²⁰Թոնրն ու թոնրում այրուելը բոլորովին ուրիշ մտախ է, որ եկել կապուել է սեմական սիրոյ դիցուհու այս առասպելին: «Սուրբ թոնիրը» գուցե հեթանոսական օյախի պաշտամունքի մնացորդ լինի: Հմմտ. Գղ. Ե. Հայկի առասպելը.

Խորենացու պատմածը. մի երրորդն է արդի գրոյցը Շամիրամի մասին, որ բերում է Ն. Սարգսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ:

Լէզք գիւղի հետ կապուած այսօրուայ այդ մի գրոյցը միայն, որ Խորենացուց անկախ գոյութիւն ունի, ցոյց է տալիս որ մենք իրաւունք չունինք Շամիրամի մասին պատմուած արդի միւս գրոյցը «Խորենացու ազդեցութեամբ կազմուած մի նորագոյն գրոյց» համարելու, ինչպէս կարծում է պ. Խալաթեանը (եր. 149): Նորա պատճառաբանութիւններից գլխաւորն այն է, թէ «գործողութեան տեղը միևնոյն է, Վանայ լճի շրջակայքը:» Սակայն այդ կարող չէ հաստատել թէ այսօրուայ Շամիրամի մասին գրոյցները Խորենացուց են անցած ժողովրդին: Զէ որ Լէզք գիւղի այդ Սուրբ թոնրի առասպելի համար ևս գործողութեան նոյն տեղն է. բայց այդ առասպելը Խորենացուց չէ մտած ժողովրդի մէջ: Գործողութեան տեղի նոյն լինելը կարող է մինչև իսկ պ. Խալաթեանի կարծիքի հակառակը հաստատել: Եթէ մի հին գրոյց յարատևում է ժողովրդի մէջ, ասել չի ուզիլ ամենից անելի այնտեղ պիտի յարատևի, ուր առասպելը կապուած է որոշ տեղի հետ: Եթէ հնումը Շամիրամի զբոյցները Վանայ մօտերն են այս կամ այն տեղի հետ կապուած, շատ բնականօրէն մենք այսօր ևս նորա առասպելներն անելի շուտ նոյն տեղերում կը գտնենք քան որևէ ուրիշ տեղում:

Խորենացին չէ ասում թէ Շամիրամի մահն իւր իմացած գրոյցով յատկապէս որ տեղի հետ է կապուած: Նա միայն ընդհանուր ձևով գրում է. «Աստ ուրեմն գմահն ասել Շամիրամայ:» Ենթ ազրաբար իմանում ենք Վանայ կողմերը: Իսկ արդի գրոյցը որոշ կերպով ցոյց է տալիս այդ տեղը. Շամիրամի վերջը կապուած է Արտամետի հետ: Եւ այս իւր առանձին նշանակութիւնն է ստանում, երբ գիտենք, որ ըստ Թոմա Արծրունու (եր. 53 հտ.) նոյն տեղում եղել է Աստղկի պաշտամունքը:

Այնուհետև պ. Խալաթեանի երկրորդ պատճառաբանությունն է թէ Սարգիսեանի բերած արդի գրոյցի մէջ ևս «վիուկ և հեշտասէր» է դուրս գալի Շամիրամ ինչպէս Խորենացու մէջ: Սխալում է պ. Խալաթեանն ասելով թէ այդ գծերը «Խորենացու իրատեսակ պատկերացումն են Շամիրամի մասին» (своеобразное представление): Շամիրամի հեշտասիրությունն ու տռփանքը, հոմանիներ որոնելը գիտենք, Խորենացու ստեղծածը չէ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է Շամիրամի վիուկ լինելուն Խորենացու մէջ, իսկապէս նորա յուռութենին ինչպէս և ու լունքները ծովը ձգուելուն, նոյն իսկ պ. Խալաթեանը կարծում է թէ այդ կարող է լինել «Խորենացու ժամանակների յետնագոյն (?) գրոյցների արձագանգներ» (եր. 148 հտ.):²⁷ Եւ երբ մի անգան Խորենացու ստեղծածը չեն այդ գծերը, ուստի և ոչ մի արժէք չունի այն թէ Խորենացու մէջ և արդի գրոյցի մէջ Շամիրամը վիուկ ու հեշտասէր է դուրս գալիս: Այդ կընշանակէ միայն, որ նոր գրոյցի մէջ Շամիրամը, ինչպէս իւր անունը, նոյնպէս և իւր բնատրութեան այդ երկու էական գծերը պահել է: Բայց այդքան միայն: Էլ ուրիշ ոչ մի նմանութիւն չենք գտնում Շամիրամի մասին Խորենացու պատմածի և մեր արդի գրոյցի մէջ, որ բերում է Սարգիսեանը: Ի գուր է կարծում պ. Խալաթեանը թէ Խորենացու Ջրադաշտի և արդի գրոյցի ծերունու մէջ մի համեմատութիւն է գտել: Այդ երևակայական է միայն:

²⁷ Իսկապէս չենք հառկանում «Խորենացու ժամանակների յետնագոյն գրոյցների արձագանգներ» (отто некоего позднего казанья) քառերով ինչ է ուզում ասել պ. Խալաթեանը: Ինչո՞րը նորա համար այն չէ, թէ այդ գրոյցները Խորենացուց 1500-2000 տարի առաջ են ստեղծուած, թէ մի քանի հազար տարի միայն առաջ. այլ այն թէ եղել են Խորենացու ժամանակ գրոյցներ Շամիրամի մասին թէ չէ, և Խորենացին այդ գրոյցներէն է օգտուել թէ չէ շինին գրոյցները հնագոյն թէ ոչ ժամանակներում ստեղծուած:

Բաղդատության համար մենք այստեղ կրրերենք Արտամետի գրոյցը, որի բնագիրը գտնելը դժուար է: Նկատենք առաջուց, որ մենք չենք վստահանում ասելու թէ Սարգիսեանը հաւատարմութեանը գրի առած լինի ժողովրդական գրոյցը, առանց այս կամ այն բանի մէջ ենթարկուելու հորենտցուն: Լէզքի գրոյցի մէջ նա ցոյց է տուել, որ ինքը հարագատ գրի առնող չէ:

Լուիցուք և գմիւս առասպելն զոր ասեն զՇամիրամայ, զոր և համառօտ բանիւ յիշէ հորենացի ասելով Ուլունքի ծով Շամիրամայ: Թագուհին Շամիրամ որ մի ի հզօր և ի մեծագործ ինքնակալացն էր, շրջագայեալ, ասեն, երբեմն զքօսանաց աղագաւ յերկրին Վասպուրականի՝ տեսանէ ուրեք մանկունս խմբեալ ի մի. և մերձ եղեալ առ նոսա տեսանէ զի գտեալ նոցա ուլունս ի գետնի՝ ի գնին կան նոցին. իսկոյն ծանուցեալ զպատուականութիւն նոցա՝ առնու ի ձեռաց մանկանցն և պարզևս տուեալ արձակէ զնոսա: Ուլամրքն այնոքիւք սկսանի Շամիրամ մոգել և կախարդել, և ըստ ապականեալ սրտի իւրոյ զամենայն չարութիւն գործել ընդ երկիրն համօրէն. զոր կամէր առ ինքն կոչել ի լրումն տոփանացն՝ զօրութեամբ ուլանցն ոչինչ դըժուարէր, և զոր կամէր կորուսանել՝ և յայնմ յաջողէր անաշխատ, մինչև սասանել ամենայն ումեք և չկարել ճիկ հանել: Ծերոյ ուրեմն որ երթևեկէր առ նա և ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր, բազում ժամանակս խորհելով ի մտի թէ զհարդ գերծուսցէ զերկիրն ի ձեռաց նորա կամ ի զօրութենէ ուլանցն, յաւուր միում մինչդեռ յԱրտամետ քաղաքին էր ընդ թագուհւոյն, ժամ դիպող գտեալ՝ յափշտակեալ ի ձեռաց նորտ գուլունս փախչի: Ջայրացեալ Շամիրամայ և ի ցասման մեծի եղեալ յարձակի զհետ նորա, և չկարացեալ հասանել՝ առ անհնարին կատաղութեանն զգէսսն պարսաստիկ գործեալ. քանզի յոյժ երկայն և թաւ էին, և ապառաժ մի ահեղ մեծութեամբ եղեալ ի

նմա արձակէ զհետ ծերոյն. և առ մեծի բռնութեան զերծեալ հերացն ի գլխոյն՝ և ապառաժն մեծ գլորեալ անկանի ի փոս մի առ Արտամետաւ, զոր և ցուցանեն մինչև ցայսօր: Իսկ ծերն առեալ զուլունսն փախչի ի ծովեզերս Դատվանայ և անդ արկանէ ի ծով, և զերծանի երկիրն առ հասարակ ի մոզական չարութենէն Շամիրամայ: Ահաւասիկ գրոյցքն «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ:»

Խորենացու պատմուածքի և այս գրոյցի նմանութիւնն այն է, որ երկսի մէջ Շամիրամը մի վաւաշ ու չար վիուկ է, որ ունի ուլունքներ, որոնք վերջը ծովն են ընկնում: Մնացածն ամբողջապէս տարբեր է: Խորենացու մէջ ոչ մի բան չկայ այն մասին թէ ինչպէս է Շամիրամն ուլունքները ձեռք բերում. և այս կազմում է արդի գրոյցի առաջին մասը: Խորենացու մէջ չկայ և գրոյցի երկրորդ մասը թէ ուլունքները ինչ զօրութիւն ունէին և թէ Շամիրամն ինչպէս իւր կիրքն էր կատարում անոնց զօրութեամբ: Ըստ Խորենացու Շամիրամը հոմանիներ է ձեռք բերում ոչ թէ ուլունքներով, այլ նոցա «պարգևելով գամենայն իշխանութիւնս և զգանձս,» կամ «զկամս ցանկութեան» կատարել է տալիս, «ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստմամբ պարգևաց,» ինչպէս Արայի գրոյցի մէջ է, — մի բան որ անում է և Իշտարը: Մենք չգիտենք՝ Խորենացու մէջ յուռութք — ուլունքներն ինչի են պէտք գալիս: Այնուհետև գրոյցի երրորդ մասն ևս չունի Խորենացին: Ջրադաշաղ Ասորեստանի կողմնապետն է, որին հաւատում է Շամիրամը իւր իշխանութիւնը, այսինքն կառավարութիւնը նորսն է թողնում: Նա ուզում է բռնանալ ի վերայ ամենայնի: Շամիրամ կռուում է նորա հետ, յաղթում է, փոխչում է Հայաստան, ուր ամառներն անց էր կացնում, և այստեղ որդին սպանում է նորան: Մեռնելուց առաջ, ըստ առասպելին, նա ուլունքները ձգում է ծովը: Իսկ գրոյցի ծերունին երթնելութիւն ունի Շամիրամի մօտ. «ամենայն իրաց նորա հմուտ և

իբր խորհրդական էր.» այսինքն գիտէր, որ Շամիրամն ուլունքների զօրութեամբ է չարութիւն գործում: Բարի ծերունին ժողովրդին ազատելու համար՝ խլում է ուլունքները ու փախչում: Շամիրամն ետևից ընկնում է. մազերը պարսատիկ շինում. և պոկում: Եւ այսքան միայն: Զրոյցից մենք մինչև անդամ որոշ չգիտենք թէ արդեօք Շամիրամը մեռնում է թէ չէ: Միայն նորա ուլունքները ծերունին ծովն է ձգում և ժողովուրդն ազատում է նորա մոգական զօրութիւնից: Ասել կարելի չէ թէ այս գրոյցը ստեղծուել է Խորենացու մի խօսքի ազդեցութեան տակ թէ Շամիրամ վաաշ է և թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով:» Այս նոյնպէս կարող է Արտամետում պատմուած Շամիրամի հին առասպելի մնացորդ լինել, ինչպէս Լէզքի Սուրբ Թոնրի առասպելն է: —

Անելորդ չի լինիլ վերջում նկատել, որ Խորենացու բերած առասպելով Շամիրամի վախճանն ուրիշ տեսակ է լինում: Այստեղ Շամիրամն իւր թշնամիներից հալածուած փախչում է. առասպելը պատմում է նորա «զհետևակ փախուստն, և զպասքումն և զիղձըս ջրոյն և զարբումն, այլ և ի մօտ հասանել սուտերաւորացն, և զյուռութսն ի ծով, և բան ի նմանէ՝ ուլունք Շամիրամայ ի ծով: Այլ... և Շամիրամ քար:» Շամիրամն ուրեմն իւր ուլունքները ծովը ձգելուց յետոյ քար է դառնում:

Մ. Աբեղեան.